

'משפט אייכמן' ומשפטו בישראל

נעמה שפי

חנה ארנדט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע, כבל, תל-אביב, 2000, 326 עמודים.
חיים גורי, מול תא הזכוכית: משפט אייכמן בירושלים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2001 (1962), 294 עמודים.
חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, משכל ויד יצחק בן-צבי, תל-אביב וירושלים, 2001, 357 עמודים.

כארבעים שנה חלפו מאז נתלה אדולף אייכמן בכלא רמלה, גופתו נשרפה ואפרו פוזר מחוץ למים הטריטוריאליים של ישראל, אך רוחו שבה ופוקדת את החברה הישראלית שוב ושוב. כארבעים השנים הללו נבחנו ההליך המשפטי והתגובות עליו, ובפני הישראלים נחשף הפן האישי-הפרטי של ניצולי השואה, שהצטרף לדיון ההיסטורי-הרעיוני באירוע. על אף פרק הזמן הממושך שחלף מאז הדהדו קולות העדים כמעט בכל בית בישראל, דומה שהעניין במשפט טרם שכך, כמו גם הרגשות העזים המלווים את הדיון בנושא. דוגמאות בולטות לכך אפשר היה לראות בפרק המרגש שהוקדש בחלקו למשפט במסגרת סדרת הטלוויזיה תקומה ובתגובות המעורבות לסרטו של אייל סיוון *הספציאליסט* (1999), שהשווה משום מה לאחד הספרים המרכזיים על המשפט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע מאת חנה ארנדט.

העולם האקדמי – ובכללו זה הישראלי – ציין בשנים האחרונות את מלאת ארבעים שנים לחטיפת אייכמן ולמשפטו. בצד שורה של כנסים בינלאומיים שהניבו קובצי מאמרים אחדים,¹ ראו אור בעברית שלושה ספרים העוסקים במשפט אייכמן. שניים

1 ראו: Steve Aschheim (ed.), *Hannah Arendt in Jerusalem*, Berkeley and Los Angeles 2001;

מהם ותיקים מאוד: ספרה של אחת ההוגות החשובות במאה העשרים חנה ארנדט אייכמן בירושלים, שראה אור במקור האמריקני ב 1963 ונדפס לראשונה בעברית רק ב 2000; וספרו של חיים גורי, מול תא הזכוכית, שפורסם ב 1962 ומהדורה חדשה שלו יצאה ב 2001. אותה שנה ראה אור גם מחקר חדש פרי עטה של חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן.

על אף ששלושת הספרים המוגשים לקורא העברי עוסקים באותו עניין עצמו, רב השוני ביניהם וקשה להתייחס אליהם כמקשה אחת.² אמנם, שלושת הכותבים הם יהודים שראו באייכמן ובעדויות שנחשפו במשפטו מפלצת מבעיתה, כל אחד וסיבותיו עימו; אמנם, שניים מהם ישראלים הכותבים מתוך החברה הישראלית, אליה ועליה; אמנם, ארנדט וגם יבלונקה אמונות על כתיבה מחקרית, אם כי ארנדט מעולם לא הגדירה את ספרה זה כמחקר. ובכל זאת, רב ההבדל על המשותף בין הספרים. חלק מן השוני נעוץ בפער הדורי והחברתי בין השלושה. ארנדט, ילידת הנובר, 1906, עזבה את גרמניה מיד עם עליית המפלגה הנאציונל סוציאליסטית לשלטון, וב 1941 נחתה בחופי ארצות הברית. כמי שהייתה פעילה במסגרות ציוניות בצרפת, שם שהתה כשבע שנים כפליטה, וביקרה בארץ-ישראל ב 1935, נותרה ארנדט קשורה בטבורה לעולם האינטלקטואלי האירופי, אך כרבים מבני תקופתה לא תמיד ראתה ביהדותה תו מזהה של תפיסת עולמה. גורי, יליד תל-אביב, 1923, הוא במובנים רבים 'הצבר המושלם' – זה שיצא לטפל בניצולי השואה בעודם במחנות המעבר, ושב לארץ להשתתף במלחמת העצמאות. ברי שלשניהם היו דעות מוצקות על הנציונל-סוציאליזם עוד קודם למשפט אייכמן, אם כי כל אחד מהם שאב מידע וגיבש עמדה מכיוון שונה לגמרי. יבלונקה, ילידת שנות החמישים, התחנכה בצלו של משפט אייכמן ושבה אליו כעת כחוקרת פעילה בישראל; בניגוד לקודמיה, אפשר שדעותיה על הנציונל-סוציאליזם גובשו בעת משפט אייכמן ומתוך האווירה הכללית ששררה בארץ במהלכו.

ארנדט הייתה כבר חוקרת מנוסה בהגיעה לישראל על מנת לעקוב אחר משפט אייכמן, ופרסמה שורת של מאמרים על אודות המשפט בניו יורקר היוקרתי, מאמרים שקובצו לבסוף לספר שעורר פולמוס חריף בעיקר בקרב הקהילות היהודיות בארצות הברית, ופחות בקרב אינטלקטואלים ישראלים – הנודע שבהם הוא, כמובן, גרשם שלום. סלע המחלוקת היה לא רק מסקנתה של ארנדט בדבר תקפותו של המשפט בהקשר הפערים בין כתב האישום לבין העדויות שנשמעו במשפט, ולא רק קביעותיה באשר לתפקידו של המשפט בחברה הישראלית כמעין קתרזיס שנועד לשמש פורקן

וכן קובץ מוקדם יותר: *History and Memory*, vol. 8, no. 2 (fall-winter 1996), special issue:

Hannah Arendt and *Eichmann in Jerusalem*

2 ראו המאמר המשווה בין ארנדט לגורי: אניטה שפירא, 'משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא

רואים משם', עיון וחקר: היצאות ומסות, חוב' 2, ירושלים תשס"ב.

לחשבון הנוקב בין הישראלים, כנציגיהם של היהודים כולם, לבין הגרמנים. מבקריו של הספר מצאו אותו לא לגמרי אמין בתיאור עניינים שארנדט הציגה כעובדות, ויתר על כן – יצאו חוצץ כנגד ביטויים חריפים שנקטה ארנדט בתיאור שיתוף פעולה – שהיה או לא היה – בין התליינים לקורבנותיהם. התחושה הכללית הייתה שארנדט פנתה עורף למוצאה, או כפי שניסח זאת בבהירות גרשם שלום 'במסורת היהודית קיים מושג, שקשה להגדירו ואף-על-פי-כן הוא ממשי למדי – אהבת ישראל, שאיני מוצא שמץ ממנה אצלך, חנה יקרה, כאצל משכילים כה רבים שמוצאם מן השמאל הגרמני'.³

גם באחרונה, עם ההוצאה לאור המאוחרת כל כך של ספרה בעברית (וזהו הספר היחיד פרי עטה שראה אור בעברית, על אף מקומה החלוצי בחקר רעיון הטוטליטריזם), נתקל הפרסום בקיתונות של רותחין, שהניבו ביקורות וביקורות-נגד בעיקר מעל דפי המוסף לתרבות וספרות של הארץ. גם בקיץ 2000, שלושים ושבע שנים לאחר שהספר ראה אור במקור, טענה בתיה גור כי מספרה של ארנדט נודף קור לא רק כלפי היהודים אלא כלפי בני אדם באשר הם,⁴ ואילו ישראל גוטמן תקף את המבקשים לקרוא את עמדותיה של ארנדט על רקע השינויים החברתיים והגילויים המחקריים שהצטברו במהלך שנות דור, תוך שהוא יוצא חוצץ נגד רעיון ה'בנאליות של הרוע' שארנדט העלתה בספרה.⁵ בשני המקרים נראה שהביקורות מעוגנות עדיין במושגים שנטבעו במהלך המשפט עצמו, תוך התעלמות משינויים מחקרניים ורעיוניים שהצטברו בארבעת העשורים שחלפו מאז התרחשותו.

ובכל זאת, דומה שחלק מן הציבור הישראלי כבר לא יכול היה לקרוא את אייכמן בירושלים משנת 1963 כאילו יצא זה עתה ממכבש הדפוס. עידית זרטל, למשל, הציבה את ארנדט בתוך תבנית רחבה הרבה יותר של תהליך הנצחת השואה בישראל.⁶ גם מבקרים אחרים, שענייהם לא טחו מראות את שני הקווים המאפיינים את הספר – זה העוסק באייכמן ובתהליך ההשמדה וזה העוסק ביהודים – בחנו את מקומו המכונן של המשפט בעיצוב זיכרון השואה בישראל.⁷ ברוח הימים האלה שוב קשה לקרוא את הספר במנותק מדעות שרווחו בארץ בשנות השישים ואשר שבות לפקוד את החברה

3 גרשם שלום, דברים בגו, תל-אביב 1982, כרך א, עמ' 92.

4 בתיה גור, 'שם רע לפילוסופיה', הארץ, 28 ביולי 2000.

5 ישראל גוטמן, 'העם היהודי רצח את עצמו: גרסת ארנדט לשואה', הארץ, 15 בספטמבר 2000.

6 עדיית זרטל, 'חנה ארנדט והמאורע המדינתי המאורגן של משפט אייכמן', הארץ, 6 באוקטובר 2000. ראו גם: עדיית זרטל, 'חנה ארנדט נגד מדינת ישראל', עדי אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, ירושלים 1998, עמ' 158-167. בימים אלה ראה אור ספרה של זרטל האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה, אור יהודה 2002, הדן בין השאר במקומה של השואה בעיצוב התודעה הישראלית.

7 ראו למשל: בועז עברון, 'שיטות יעילות למניעת מידע', הארץ, 6 באוקטובר 2000; דניאל פרידמן, 'המציאות הוכיחה כי באמצעות אישיות כה חסרת עניין ניתן להגיע לפסגת הרשע', הארץ, ספרים, 30 באוגוסט 2000.

הישראלית מאז ספטמבר 2000, מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה; תחושת האיום הקיומי וחרדת הרדיפה המלווה את הישראלים בעקבות גל הטרור של השנתיים האחרונות ותגובות הנגד כלפיו, מחזירים – גם אם בעקיפין ובאופן לא לגמרי מודע – את השיח על השואה למרכז הדיון הציבורי. ובכל זאת, ועל אף כל הרגשות, קשה להתעלם מן הקשר ההדוק בין ספרה זה של ארנדט לבין מחקרה המעמיק על מהות הטוטליטריזם, שבעיני הוא החשוב שבעבודותיה; שכן במרבית דיווחיה ממשפט אייכמן ניכר היה שארנדט מבקשת לפענח את הצופן המעשי של הגישה התאורטית על אודות הטוטליטריזם.

גורי, שפרסם רשימות אישיות על המשפט בלמרחב היה משורר מוכר היטב בישראל של שנות השישים. הוא חשף פן אחר לגמרי של התייחסות כלפי המשפט. יותר משהתעניין בפרוצדורה ובתהליכי הדפורמציה הנפשית שאפשרו את הרצח התעשייתי – עניינים שעמדו במרכז ספרה של ארנדט – הוא התמקד בישראלי הצבר שעולמו נרעד לנוכח הגילויים האנושיים במשפט. חלק נכבד מרשימותיו הוקדש לאו דווקא לניצולים ולנספים, אלא לצבר שנשימתו נעתקת כשהוא מגלה את מי הוא כינה 'סבונים', או את פניה האחרים של הגבורה – לא זו של שדה הקרב, אלא זו הגלומה בחוסן נפשי מהמם להתמודד עם דה-הומניזציה נפשית ועינויים פיזיים. לא אחת היכה גורי על חטא גבהות הלב שנהגה החברה הישראלית כלפי הניצולים, שהיוו אותם ימים כרבע מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ: 'אבל חייבים אנו לבקש מחילה מרבים מספור, אשר שפטנו אותם בלבנו, אנו אשר היינו מחוץ למעגל ההוא. ואנו שפטנו אותם לא פעם בלי אשר שאלנו את עצמנו מהי זכותנו לעשות זאת'.⁸

קריאה ברשימותיו של מי שהיה אז בסוף שנות השלושים לחייו, עשויה לחזק תחושות מוכרות שעליהן העידו בני התקופה, צברים וניצולים כאחד: חוסר הרצון לשמוע את דבריהם של מי ש'הובלו כצאן לטבח' בעת שהגיעו לארץ התגלגל, בסופו של דבר, לאטימות מוחלטת לצורכיהם, עניין שבא לידי ביטוי בשנים מאוחרות יותר בשלל עדויות ויצירות אמנותיות; דוגמאות בולטות אחדות בתחום האמנות הן סרטו של דן וולמן **מחבואים** (1980), המחזה **קסטנר** של מוטי לרנר (1988), וספרו של אמיר גוטפרוינד **שואה שלנו** (2000).⁹ היום נראית התדהמה של גורי וההזדהות הגוברת שלו עם העדים הניצולים כעדות חותכת למצב חברתי בלתי סביר. בצד הקריאה להפוך את ישראל למדינת היהודים, הסתמן קו של דחייה חברתית בוטה נגד יהודים שנתפסו

8 חיים גורי, מול תא הזכוכית: משפט אייכמן בירושלים, תל-אביב 2001, עמ' 247.

9 ראו גם מחקרים בנושא, למשל: אבנר הולצמן, נושא השואה בסיפורת הישראלית: גל חדש, דפים למחקר בספרות, חוב' 10 (1995/6), עמ' 131-158; בן עמי פיינגולד, השואה בדרמה העברית, תל-אביב תש"ן; משה צימרמן, אל תגעו לי בשואה: השפעת השואה על הקולנוע והתבררה בישראל, חיפה/ לוד תשס"ב.

כשווים פחות בשל מה שנדמה היה כעבר מפוקפק בעיני מי שראו עצמם כמכוני הישראליות. ספק בעיני אם קוראים בני דורו של גורי, ואפילו בני דורה של יבלונקה, זקוקים עדיין להארה שפקדה את גורי – יחד עם קבוצת גיל ומוצא שלמה – כצופה במשפט. דברים אלה תקפים אפילו יותר ביחס לבני דורות צעירים יותר. בתודעתם של ילידי שנות השישים נחקקה כבר הטריטוריה הקולנועית שזים גורי עצמו, בראש ובראשונה המכה ה-81, סרט תיעודי על מחנות ההשמדה שגם הוא התיישן ברבות השנים, עם הפיכתה של השואה לשוברת קופות קולנועית ולנושא המתחכך תדיר בעולם התהילה של פרסי האוסקר. צעירים יותר נחשפו גם לחוויית המפגש האישי עם ניצולי השואה, המגיעים לכיתות לימוד ומגוללים את פרשת חייהם בתקופה החשוכה ההיא; רבים מבני הנוער חווים בשנים האחרונות גם סיורים במחנות ההשמדה.¹⁰

כעת הגיע תורם של ישראלים בני דור הביניים לבחון מחדש את פרשת אייכמן, ולכך הקדישה חנה יבלונקה את ספרה. כאמור, יבלונקה היא ילידת שנות החמישים, היסטוריונית ישראלית שבעברה, כנערה, חוייית חשיפה אישית למשפט. לזכותה ייאמר כי כבר במלות הפתיחה לספרה היא מביאה את מה שמכונה 'גילוי נאות' ושוטחת את החוויה האישית המרגשת:

לעולם לא אשכח את אותו יום שבו פרצה הלי נני לביתנו בקומה השנייה, בשוכחה את כל כללי הנימוס האוסטרו-הונגריים, כולה מתנשמת. היא רצתה לדבר ולא הצליחה. רק לאחר דקות ארוכות של ככי גדול שמעתי את המילים 'אייכמן' 'שמעתם' 'משטרה', ללא ספק משהו מאוד רציני קרה. תחושת התחזקה כשראיתי את ההתרגשות העזה בפניהם של הורי, אנשים מאופקים מאוד בדרך כלל.

החודשים שבאו לאחר-מכן היו סוערים אף הם. שעות רבות האזינו כולם לרדיו. אמי סיפרה לאבי ולדודתי, הצברית מהרצליה, על חלומות קשים שחזרו ופקדוה.¹¹

על אף שחוקרים ישראלים לא מעטים הקדישו מאמרים וספרים שלמים לעיסוק בניצולי השואה, ביחסה של החברה הישראלית כלפיהם ולתהליכי עיצוב הזיכרון של השואה,¹² ספרה של יבלונקה הוא המחקר הישראלי הראשון המוקדש כולו לסוגית

10 ראו: ג'קי פלדמן, 'את אחי אנוכי מבקש': מסעות בני נוער ישראליים לפולין בעקבות השואה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 2000.

11 חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, תל-אביב 2001 (להלן: יבלונקה), עמ' 12.

12 יבלונקה עצמה חיברה את הספר אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל, 1948–1952, ירושלים תשנ"ד. ראו למשל כמה מחקרים בולטים אחרים: יצחק גלעד, דעת הקהל בישראל על יחסי ישראל וגרמניה המערבית בשנים 1949–1965, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 1984; יחיעם וייץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר,

אייכמן בחברה הישראלית. למי שאינו בקי בפרטי המשפט מסייעת יבלונקה בסקירה מקיפה של התייחסויות עיתונאיות למשפט ובהיכרות חלקית עם חומרים ארכיונים שלציבור המתעניין בישראל עשויה להיות גישה אליהם. את המחקר חילקה יבלונקה לשלוש חטיבות: לשלבי ההכנה של המשפט, לחותם שהותיר המשפט בחברה הישראלית ולשיח ההיסטורי-המשפטי.

לכאורה, כל אלה היו אמורים לעמוד לזכות המחקר ולהפוך אותו לקריא גם בעיניהם של מי שאינם באים מן התחום האקדמי, אך מבקשים לרכוש השכלה והבנה של מהות המשפט לחברה הישראלית. ואכן, במבט ראשון נראה כי החלוקה התמטית שיבלונקה בחרה בה עשויה לשרת את הקורא שאינו בקי בתחום: הוא יכול לבחור ולקרוא על המשפט עצמו, או על התגובות עליו, או על ההתבוננות עליו ממרחק הזמן. ואולם, מהר מאוד מתחוור כי ביסודה של החלוקה הזו נעוצה בעיה מהותית בחזרות ובעירוב תחומים. סוגיות מוסריות הקשורות במשפט גופו ובתוצאותיו עולות הן בחלקו הראשון של הספר, הן בחלקו האחרון; הדיון בתגובת הציבור למשפט – ובמיוחד בתגובות הניצולים ובני הנוער, שני קהלי יעד מרכזיים מאוד של המשפט, אלה כמעורבים ישירים ואלה כמי שלומדים את הלקח – חוזר על עצמו לעיפה בעיקר בשני חלקיו הראשונים של הספר, ואף בין הפרקים המרכיבים כל חטיבה. יתר על כן, קיומה של חלוקה תמטית אינו מונע שרוב של נושאים מסוימים בפרק שאינו בהכרח רלוונטי לעניין. כך למשל מופיע סיפורה של התלמידה שרה חרד בפרק העוסק בתגובת הנוער; אם חשיבות אזכורו של המקרה היה בהיותה של שרה חרד נערה צעירה, יכלה יבלונקה להימנע מן ההערה הבוטה 'שמה מעיד על מוצאה'; אם מוצאה הוא העיקר, מוטב היה לשלב את סיפורה בפרק על גישת המזרחיים לשואה.¹³

הבחירות הביבליוגרפיות של יבלונקה תמוהות עוד יותר ועשויות להקשות על מי שהגיע לקרוא את הספר שלא מעמדת המומחה. יבלונקה אכן פותחת בפני הקוראים צוהר אל עולם הידע על השואה, כפי שהיה מוכר לחוקרי יחידה 1406¹⁴ ולעולם האינטלקטואלי בן הזמן. היא גם מסבירה את הקושי האדיר בהשגת מידע על אירועים ספציפיים בשואה, ואף בהשגת עדים שהיו בעלי מידע אישי וישיר על פעילותו של

ירושלים 1995; נילי קרן, השפעות מעצבי דעת הקהל מחד גיסא ומחקר השואה מאידך גיסא על התפתחות הדיון החינוכי ותוכניות הלימוד בנושא השואה בבתי הספר העל יסודיים ובחינוך הבלתי פורמלי בישראל בין בשנים 1981–1948, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 1985; תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים [חש"ה]; רוני שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות התמישים, ירושלים תש"ס; ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, ירושלים תשנ"ו; ושורה ארוכה של מאמרים פרטניים בנושא. כמו כן ראו אור בעברית ספרים רבים העוסקים ביחס היישוב לשואה.

13 יבלונקה, עמ' 195.

14 יחידת המשטרה שהכינה את חומר הראיות לקראת המשפט.

אייכמן, למעט בהונגריה, עניין שכבר עמד לדיון בישראל בעת משפט גרינוולד-קסטנר. אך היא מתעלמת כמעט לחלוטין מן המחקר המודרני שטיפל לא רק במעשיו של אייכמן עצמו, אלא גם בחקר המנגנון הנציונל-סוציאליסטי, מחקר שאכן היה עדיין בחיתוליו בתקופת המשפט עצמו, אלא שהתעשר והתגוון מאוד בארבעים השנים האחרונות.¹⁵ ההישענות הרבה על חומרים ארכיוניים שהיו מוכרים כבר בעת המשפט וההתייחסות הנרחבת לעיתונות התקופה – עניינים רבי חשיבות בפני עצמם – עשויים ליצור אצל הקורא הלא-מומחה את הדעה כי זהו רובו המכריע של החומר המוכר לנו היום על פעולתו של אייכמן ועל דרך פעולתה של מכונת ההשמדה הטוטלית, ולא היא. הוא הדין בספרות המחקר הרחבה המתפרסמת כל העת ואשר ברבות השנים מרתקת אליה גם לא-יהודים ולא-גרמנים, עניין שהיה בלתי שגורתי בשנות החמישים ובראשית שנות השישים. אחד מעמיתי אף הסב את שימת ליבי לכך שאף לא אחד מן השמות הארגוניים המוזכרים בהקשר החטיפה עצמה מתועתק כהלכה.

יבלונקה אינה מתעלמת, כמובן, משני ספרים חשובים שעסקו במשפט בזמנו, אותם שניים שהוזכרו לעיל: ספרה של חנה ארנדט שזכה לתהודה ציבורית אדירה בעולם היהודי, וקובץ רשימותיו של גורי שער כה היה הספר היחיד בעברית שהוקדש למשפט (שלא מזווית מחקרית). בדיון שהיא מקדישה לחשיבותו של אייכמן במנגנון הנאצי, דיון קריטי להבנתם של תהליכי הכנתו של המשפט, ההליך המשפטי עצמו והביקורת על תוצאותיו, מתייחסת יבלונקה לגישתה של ארנדט ש'נטתה [...] להמעיט בחשיבותו של האיש. במידה לא מעטה נבעה גישה זו מרצונה להוציא את הרוח מהמפרשים של בן-גוריון ושל האוזנר שטינתה אל שניהם עוברת כחוט השני בספרה.¹⁶ מבלי להיכנס ליחסה הרגשי של ארנדט כלפי שני האישים, ומבלי להתייחס ליחסם הרגשי של ישראלים ושל יהודי התפוצות (בעיקר ארצות הברית) כלפי ארנדט, שתי סוגיות כבודות משקל שדונו לא אחת בכתובים, הרי שיבלונקה פותחת כאן סוגיה מרכזית העולה בספרה שוב ושוב. לאורך כל הספר מעלה יבלונקה שתי טענות חשובות: האחת – השיח על השואה התקיים עוד קודם למשפט אייכמן, וגם לפניו היו הניצולים גוף פעיל ואף אינטגרלי לפחות במידת מה בחברה הישראלית; הטענה האחרת גורסת כי דוד בן-גוריון לא הבין את משמעותו האמיתית של משפט אייכמן עד לשלב מאוחר יחסית, טענה שהוכחה הייתה עשויה להפריך את גישתה של ארנדט, לפיה המשפט התנהל מלכתחילה מתוך מניעים פוליטיים-רעיוניים.

15 בהקשר ההתבוננות המחודשת במשפט מפנה יבלונקה לספרו של יוסף גורני, בין אושוויץ לירושלים, תל-אביב/באר-שבע 1998 (הערה 61 בעמ' 36), אך מתעלמת משורה של מחקרים חדשים ומקיפים, המרכזי שביניהם הוא: Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer*, Vienna 1993.

16 יבלונקה, עמ' 25.

כמי שעסקה כבר בחקר היבטים שונים של השואה בחברה הישראלית, מעידה יבלונקה עצמה על שפע המחקר שאספו ניצולי שואה ועל עדויותיהם השמורות בארכיונים שונים. לעניין זה היא מייחסת חשיבות רבה וקובעת כי 'חומר חדש זה עומד בניגוד מוחלט לראייה השלטת בדבר שוליותם של הניצולים בחברה הישראלית, ומעיד על כך שעד משפט אייכמן, ובמידה מסוימת גם אחריו, היו הניצולים, מרגע בואם לארץ, במידה רבה גם בשל נתוניהם הדמוגרפיים, קבוצת מהגרים פעילה ביותר, וחשוב מכך – משפיעה ביותר'.¹⁷ על אף שהמידע המובא כאן חשוב, אופן ניתוחו בעייתי בעיני: המידע היסודי מעיד בעיקר על רצונה של הקבוצה לשמר את עברה, ואת הרצון העז הזה הייתי מפרשת, בניגוד ליבלונקה, ככורח המציאות שכפתה על המיעוט (גם אם מיעוט גדול) התנהגותה המזלזלת של החברה הישראלית. אלא שיבלונקה עצמה מביאה בהמשך הסברים הסותרים מניה וביה את טיעונה הראשוני: 'ב-16 השנים שנקפו מסיום מלחמת העולם השנייה כפו על עצמם הניצולים איפוק במגעם עם בני הארץ, בכל הקשור לחוויית השואה'.¹⁸ כלומר, הדומיננטיות הגורפת שיבלונקה מייחסת בתחילה לניצולים מוגבלת כעת לעניינים שאינם קשורים ברגש – והיו רבים כאלה, דוגמת החקיקה האינטנסיבית בעניינים הקשורים בשואה.

בהמשך הספר נראה כאילו יבלונקה חוזרת בה ודבקה בגישה המקובלת במחקר; היא טוענת בפשטות כי 'המשפט סימן צומת דרכים מכריע בהשתלבותם [של הניצולים] בחברה הישראלית, אך מוסיפה בנשימה אחת 'אלא שהמשפט לא היה ראשיתו של התהליך אלא במידה רבה שיאו'.¹⁹ חמישים עמודים מאוחר יותר מציעה יבלונקה תזה שונה:

נושא השואה עלה לדיון ציבורי בכמה הקשרים בשנות החמישים. הבולטים והסוערים שבהם היו נושא השילומים מגרמניה ומשפט גרינוולד הידוע בשם 'משפט קסטנר'. אף לא אחד מהקשרים ציבוריים אלה חולל, ככל שהעין יכולה לראות, את אותו שידוד מערכות חינוכי, את אותו הזעזוע, המתגלה בהקשר של משפט אייכמן.²⁰

עם זאת, בדפי הסיום של הספר, לאחר שהביאה שלל דוגמאות מצוינות לתפקידו המרכזי של המשפט בתהליך הנצחת השואה בישראל ומקומה בזיכרון הציבורי הישראלי, חוזרת יבלונקה על טיעונה המוקדם כי 'במרבית היבטים לא היווה המשפט נקודת מפנה. יותר נכון יהיה לומר כי הוא היה זרו ומכוון-דרך לתהליכים שכבר החלו

17 יבלונקה, עמ' 35.

18 יבלונקה, עמ' 51.

19 יבלונקה, עמ' 175.

20 יבלונקה, עמ' 224.

להתרחש במחצית השנייה של שנות החמישים, תהליכי שינוי ההתייחסות לניצולי השואה, שיבלונקה סבורה שנחשפו רק תחת הזכוכית המגדלת של ההיסטוריון החוקר.²¹

אפשר שסתירות פנימיות אלה אינן מקריות ואינן פליטות קולמוס אקראיות. כבר לפני שנים אחדות הסבירה אניטה שפירא את הפער המהותי בין מה שהגדירה כ'זיכרון פרטי' לעומת 'זיכרון ציבורי'.²² יבלונקה משתמשת כאן בערבוביה בשתי התמות ומקשה על הקוראים: נטמעו באוכלוסייה או לא, ואם נחזור לספרו של גורי – האם היו הצברים מודעים דיים לחלקים הרגשיים בעברם של הניצולים בעת משפט אייכמן? האם משפט גרינוולד-קסטנר אכן יצר בסיס להבנה כזו? ייתכן שבתהליכים החוקיים והמשפטיים היה כדי לחשוף את הצברים, לפחות במידת מה, למקומה של השואה בגיבוש התפיסה הלאומית הישראלית. ואולם, אין זה סוד שמשפט אייכמן הביא את השואה למרכז השיח הציבורי הרבה יותר מכל הליך חקיקה או שיפוט שקדם לו. גם עובדת מעורבותו הגוברת של משרד החינוך בהנחלת השואה לאחר משפט אייכמן, לא לפניו, מוכרת היטב.²³

יבלונקה, המביאה דוגמאות מעניינות על פועלה של מערכת החינוך בתחום ההסברה למורים עצמם (כינוסי הסברה בחודשים שבין החטיפה לתחילת המשפט), בתחום ההסברה לתלמידים (הזמנת עדים), ותחום הפורקן הרגשי (כתיבת חיבורים על אייכמן ופועלו בשואה), מאשימה את משרד החינוך בכך שהגיב באיטיות ובבלבול.²⁴ היא מוסיפה ששינוי בתוכנית הלימודים נמצא רק בשנת תשכ"ג, כלומר השנה שלאחר ההוצאה להורג של אייכמן. ארשה לעצמי להניח כי אילו הקדימה מערכת החינוך את תגובתה, אפשר שתוכנית זו הייתה מותקפת משום שאינה מעובדת דיה; ודאי למדי שהמערכת הפוליטית הייתה מותקפת עוד יותר באמצעות אותם כלים שנקטה ארנדט דהיינו, האשמתה בניצול פוליטי ציני של המשפט לצרכיה הפנימיים של ישראל. יחסה של החוקרת למעורבותו של בן-גוריון עשויה, מצד אחד, לנקותו מן האשמה שארנדט הטיחה בו ובהאזנר: לא עניינים פוליטיים או רעיוניים עמדו מאחורי המשפט, אלא עשיית צדק טהור; מצד אחר, היא מייחסת לראש הממשלה לא רק תום לב אלא גם תמימות, מאפיין שבן-גוריון לא ניחן בו. יבלונקה חוזרת לעניין זה כמה פעמים בספרה, ומספרת שראש הממשלה לא הבין את מהות המשפט לחברה הישראלית עד שלב מאוחר יחסית, תוך שהיא מתעכבת על פגישתו עם ועדת העורכים לסיכום שנת תש"ך.

21 יבלונקה, עמ' 284.

22 אניטה שפירא, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', יהודים ישנים, יהודים חדשים, תל-אביב 1997, עמ' 103-86.

23 ראו למשל: רות פירר, סוכנים של הלקח, תל-אביב תשמ"ט; נילי קרן, "שימור הזיכרון בתוך השכחה": המאבק על לימודי השואה בישראל, זמנים, חוב' 64 (1998), עמ' 65-56.

24 יבלונקה, עמ' 229-225.

בעקבות שאלה ישירה שהפנה שלום רוזנפלד ממעריב, השיב בן-גוריון כי 'אייכמן – מבחינה עיתונאית זה היה מאורע בולט'. כעבור כשנה, בספטמבר 1961, התראיין ראש הממשלה אצל ישעיהו בן-פורת ודיווח ביומנו כי התייחס לשני עניינים בולטים בשנת תשכ"א, האחד מהם הוא משפט אייכמן.²⁵ יבלונקה מתעלמת כאן מעדויות אחרות המוכרות זה שנים לחוקרים את מקומה של השואה בחברה הישראלית: בספרו המיליון השביעי, הביא תום שגב קטעים מהתכתבות בין התובע, גדעון האוזנר, לבין ראש הממשלה. מן ההתכתבות עולה בבירור כי לא זו בלבד שבן-גוריון קרא את טיוטת נאום הפתיחה של התובע, הוא גם דרש ממנו להכניס בה שלושה תיקונים בעלי משמעות רעיונית: אין לומר גרמניה, כי אם גרמניה הנאצית; מוטב להימנע מן התזה כי הנאציזם היה בלתי נמנע; וכמו כן ביקש להטיל על אדולף היטלר אשמה אישית יותר מאשר על כל גרמני אחר. כל התיקונים, למותר לציין, עלו בקנה אחד עם מדיניות 'גרמניה האחרת' שנקט בן-גוריון.²⁶ מכתביו של האוזנר עולה, כי הוא עצמו הבין את המשמעות מרחיקת הלכת של המשפט לחברה הישראלית בכלל ולנוער בפרט, משמעויות שאותן סיכם אחרי שנים בהסבר [...] הייתי ער גם לתוצאות הלוואי של המשפט וללקחיו ההיסטוריים, מבחינה יהודית, ישראלית ואנושית כללית'.²⁷ אפשר להניח כי בן-גוריון לא היה אטום לרחשי לבו של היועץ המשפטי שלו, גם אם לא התערב באורה ישיר במהלך המשפט ואפילו לא נכח בדיונים.

יתר על כן, יבלונקה עצמה מספרת על הקמתה של ועדה בין-משרדית מיוחדת שתפקידה היה לייעץ לשר המשפטים בכל הקשור להסברה ולפרסום.²⁸ אופי עבודתו הריכוזי של בן-גוריון בוודאי לא אפשר לפרט הזה לחמוק מעיניו, ועל הפרט הזה דווח בעיתונות כבר ביולי 1960. עם פתיחת המשפט דיווחה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על שישים אחוזי האזנה לשידורי הרדיו הישירים מבית העם בירושלים,²⁹ נתון שאף הוא עלה בוודאי על שולחנו של ראש הממשלה – אם כי עניין זה יכול היה לעלות רק לאחר תחילת המשפט. אך המחברת מתעקשת, גם בפרק הסיום של הספר, כי 'התיעוד מורה בבירור כי בן-גוריון, שעמד בתקופת המשפט בצמרת הממסד הפוליטי, לא שיער מראש את ההשפעות הציבוריות שתהיינה למשפט'.³⁰ ספק בעיני אם בן-גוריון אכן לקה באותה תמימות שיבלונקה מייחסת לו; עם זאת, נראה שאת המשמעות האמיתית, הגורפת, של המשפט על החברה הישראלית ועל האופן שבו עיבדה את השואה אפשר היה להבין רק לאחר שנים, ואת ההבנה הזו יכלו להביא בפני הציבור דווקא מי

25 יבלונקה, עמ' 64-65.

26 שגב, המיליון השביעי, עמ' 327.

27 גדעון האוזנר, השואה בראי המשפט, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 6.

28 יבלונקה, עמ' 69.

29 יבלונקה, עמ' 73.

30 יבלונקה, עמ' 266.

שהשתחררו מהשפעת הרעיונות הבן-גוריוניסטיים או מן התפיסות שרווחו בשנות החמישים והשישים.

בידי יבלונקה עוד עדות מעניינת, של בן-גוריון עצמו, שתיעד את שיחותיו עם מרטין בובר בנוגע לגזר הדין, בהן קבע: 'לא הייתי מצטער אילו מת אייכמן מיתה משונה לפני פסק-הדין, כי אני ראיתי העיקר בהעמדתו למשפט, ולא את אייכמן אלא כל הנאצים – למען יידע הדור הצעיר בישראל ולמען תיזכר דעת הקהל בעולם. דבר זה הושג במשפט'.³¹ גם אם נייחס לבן-גוריון ניסיון לשכתב את ההיסטוריה ולצייר עצמו כמי שערנותו לתפקידו של המשפט בחברה הישראלית הייתה גבוהה מלכתחילה, הרי שראשית – הוא מאשש את קביעותיה של ארנדט, שלא נעמו לאוזניו, ושנית – תמימות ותום לב ודאי לא היו כאן. עם נתונים כאלה, דומה שאפשר היה לנתח אחרת את תגובותיו של בן-גוריון באופן שהיה מאיר בעיקר את חששו מפני ייחוס נימה פוליטית או רעיונית למשפט ואת האשמה של אי-עשיית צדק.

ואכן, לראש הממשלה היו סיבות טובות לחשוש מפני ביקורות שיוטחו בהליך המשפטי. יבלונקה עצמה מספרת על המחסור למצוא עדים שיוכלו לגולל באופן ישיר את סיפור פועלו של אייכמן מחוץ לפרשה ההונגרית, שכבר נחשפה במשפט גרינוולד-קסטנר. היא גם יודעת על שיקולים פוליטיים שהופעלו במהלך המשפט, כמו זעמם של הרוויזיוניסטים על טשטוש חלקם במאבק, כפי שהצטייר מעדותו של אבא קובנר, ועל החשש מפני מתן עדות פוליטית של בני הזוג אנטק צוקרמן וצביה לובטקיין.³²

את הטענות בדבר שימוש פוליטי רחב יותר במשפט, קרי שימוש לצורכי חינוך האזרחים הישראליים, דוחה יבלונקה על הסף משני טעמים: אחד, טענותיה נגד איטיות התגובה והשלומיאיות של מערכת החינוך – שאינה יכולה ואף אינה אמורה להגיב לאירועים אקטואליים בהכנה מידית של תכניות לימוד חדשות; הטעון האחר – היא אינה מקבלת טיעונים מן הסוג שהעלתה ארנדט בדבר מקומו של המשפט בחברה הישראלית. ונראה שלא בכדי. בהתייחסה לעדותה המרגשת של רבקה יוסלבסקה, קובעת יבלונקה, 'היה כל מה שנדרש לחיזוק המסר הציוני, במיוחד בכל הקשור לבנייה המחודשת של החיים כאן במדינת ישראל', ומשווה את העדות לחזון העצמות היבשות של הנביא יחזקאל.³³ אכן, ידוע לכל כי למשפט – כמו שיבלונקה עצמה אומרת בסיום ספרה – היה תפקיד מרכזי בגיבוש האתוס הלאומי. ואולם, מן האופן שבו היא מנסחת את דבריה ברור למדי שהחוקרת עצמה אינה מוכנה עדיין להתבונן בעבר המבועית והמרתק הזה ממרחק הזמן; היא נמצאת, פעם אחר פעם, תוקפת את תוקפיו של בן-גוריון ואף נזקקת לרדד את יכולותיו כמנהיג פוליטי. רובנו מסכימים היום כי

31 יומן בן-גוריון, 26 בפברואר 1962, ארכיון בן-גוריון, יומנים, על-פי יבלונקה, עמ' 169.

32 יבלונקה, עמ' 106, 131, 135.

33 יבלונקה, עמ' 129.

ההיסטוריה היא רשומון יותר מאשר רישום דברי הימים 'כפי שהיו באמת'; יבלונקה מבקשת לחשוף בפנינו אמת, אך אמת זו שבויה עדיין בתפיסות העולם שעליהם התחנכה. הניסיון להביא זווית אחרת מביא איתו גם ניתוחים תמוהים המסתמכים על נתונים חלקיים בלבד. אכן, איש לא יכול היה לשער עד כמה מרחיק לכת יהיה מקומו של משפט אייכמן בתפיסות העולם המאוחרות יותר של החברה הישראלית, אך בפרוס המאה העשרים ואחת אין להתעלם ממשמעויות אלה או לטייחן באמצעות ייחוס מוגזם של אוילות ותמימות למשרדי הממשלה ולמי שעמד בראשה באותם ימים.